ईदृशीषूनुना भगवानलातेन कार्श्यं नेष्यितेयं
दे.नि.सं. १४२५ वर्षे

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीकपिलमुनयेनमः। पञ्चविंशति तत्त्वेषु जन्मनाज्ञानमाप्तवान्।।
आदिसद्बोधनमस्तस्मै कपिलायप्रख्यातस्तत्त्वसमासाख्यंसत्रोणिव्याख्यास्यामः॥ ॐ नमः
श्रीमद्भागवतेलिविधेन दुःखेनाभिहतः सांख्याचार्यं कपिलमहर्षिंशरणमुपागतः। स
कृतनामगोत्रं स्वाध्यायार्थंनिवेदयाह। भगवन किमिहपरं। किंयाथातथ्यं। किंकृत्वाकृत
कृत्यःस्यामिति। कपिलउवाच। कर्मयिष्यामि। अबोधप्रकृतयः॥१॥षोडशविकाराः॥२॥युगप
॥३॥त्रैगुण्यं॥४॥संचरः॥५॥प्रतिसंचरः॥६॥अध्यात्मं॥७॥अधिभूतं॥८॥अधिदैवं॥
॥९॥पञ्चाग्नियुद्भवः॥१०॥पञ्चकर्मयोनयः॥११॥पञ्चवायवः॥१२॥पञ्चकर्मात्मानः॥१३॥
पञ्चपर्वाविद्या॥१४॥अष्टविंशतिधाप्रकृतिः॥१५॥नवधातुष्टिः॥१६॥अष्टधासिद्धिः॥१७॥
दशधामूलिकार्याः॥१८॥अनुग्रहसर्गः॥१९॥चतुर्दशविधोमुखसर्गः॥२०॥त्रिविधोधातुसंसर्गः

॥२१॥त्रिविधोबन्धः॥२२॥त्रिविधोमोक्षः॥२३॥त्रिविधंप्रमाणं॥२४॥त्रिविधंदुःखं॥२५॥एतद्ध्या
त्मतथ्यं। एतत्सम्यक्ज्ञात्वाकृतकृत्यःस्यात् नपुनस्त्रिविधेनदुःखेनाभिहन्यतइतितत्त्वसमासाख्यस
प्तत्रोणिः॥ अथकाअबोधप्रकृतयइत्युच्यते। अव्यक्तंबुद्धिरहंकारःपञ्चतन्मात्राणीत्येताअबोधप्र
कृतयः। तत्राव्यक्तंतावदुच्यते। यथालोकेव्यज्यतेघटपटकटशयनेकाष्ठानतथाव्यज्यते इत्यव्यक्तं। श्रो
त्रादिभिरिन्द्रियैर्न गृह्यतेइत्यर्थः। कस्मात। अनादिमध्यान्तत्वान्निरवयवत्वाच्च। अशब्दस्प
र्शमरूपमव्ययनाप्यनित्यंरसगन्धवर्जितं। अनादिमध्यमहतःपरं ध्रुवंमधानमेतत्सदसन्नि
सृतयः। सूक्ष्ममलिंगमनादिनिधनंनाप्रसवधर्मिनिरवयवमेकमेवहिसाधारणमेतदव्यक्तं। अव्य
क्तंस्यामोपयोगशब्दाभवन्ति। अव्यक्तंप्रधानं। ब्रह्मपुरं। ध्रुवं। प्रधानकं। अक्षरं। क्षेत्रं। तमः। प्रसृतेमि
ति। कावुद्धिरुच्यते। अध्यवसायोबुद्धिः सोऽयमध्यवसायो गवादिषु इत्येषु यस्मान्नियतिः
एवमेतन्नान्यथा। गोरेषा गौरनाश्वः। स्थाणोरेषा स्थाणुरयं पुरुषः। इत्येषा बुद्धिः अस्मात्तु बुद्धेरधो

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

रूपाणिभवन्ति धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यमिति। तत्र धर्मो नामाधर्मविपर्ययः श्रुतिस्मृतिविहितः शिष्टाचारविरुद्धः शुभलक्षणः। ज्ञानेनामा ज्ञानविपर्ययः। तत्त्वमाश्रितानांसम्बोधः। वैराग्यं नामावैराग्यविपर्ययः शब्दादिविषयेष्वभिसङ्गः। ऐश्वर्यं नामानैश्वर्यं विपर्ययः। अणिमादयो ऽष्टगुणाः। एतानि सात्त्विकानि चत्वारि अधर्मो ऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमिति। अधर्मो नामधर्मविपर्ययः श्रुतिस्मृतिविरुद्धः। शिष्टाचारविरुद्धं। अशुभलक्षणः। अज्ञानंनाम ज्ञानविपर्ययः। तत्त्वमाश्रितानामनवबोधः। अवैराग्यंनाम वैराग्यविपर्ययः। शब्दादिविषयेष्वभिनिवेशः। अनैश्वर्यं नामैश्वर्यविपर्ययः। अणिमादिरहितत्वं। एतानि तामसानिचत्वारि। तत्र धर्मेणनिमित्तेनोर्ध्वगमनं। ज्ञानेननिमित्तेनमोक्षः वैराग्येणनिमित्तेनप्रकृतिलयः। ऐश्वर्यनिमित्तेनामनिहतगतिर्भवति। एवमेषात्वष्टरूपा बुद्धिः परिख्यातावेदेमो पर्यायशब्दाभवन्तिमनोमतिर्महान् ब्रह्मा ख्यातिः प्रज्ञाप्रज्ञप्तिर्धृतिः। मज्ञानसन्ज्ञप्तिः स्मृतिर्धीर्बु

द्धिःपरिकल्प्यते॥ अन्नाहकोऽहंकारइत्युच्यते। अभिमानोऽहंकारः। योऽयमभिमानः। अहंशब्दः अहंस्पर्शः अहंरूपे अहंरसे अहंगन्धे अहंस्वामीधनवानहमीश्वरः अहंभोगी अहंधर्मेऽभिषक्तोऽसीममाहमं। अहंहनिष्यवस्त्रिभिःपरिरक्षेवमादिकः प्रेतुयोयःसोऽहंकारः। अहंकारस्यामीयर्षीयशब्दाः। अहंकारो वैकारिकस्तैजसोभूतादिःसानुमानोविश्रुतश्चेति। अन्नाहकानिपञ्चतन्मात्राणीत्युच्यते। अहंकारान्विता नियञ्चेतन्मात्राणि। शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रञ्चेतियञ्चतन्मात्राणितत्र तावच्छब्दतन्मात्राणिशब्देष्वेवोपलभ्यन्ते। उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितबहुर्घभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाद्यःशब्दविशेषा उपलभ्यन्ते। तस्माच्छब्दतन्मात्रेऽविशेषः। अथस्पर्शतन्मात्राणि स्पर्शेष्वेवोपलभ्यन्ते। तत्रमृदुकठिनकर्कशपिच्छिलश्लक्ष्णोष्णादयः स्पर्शविशेषा उपलभ्यन्ते। तस्मात्स्पर्शतन्मात्रेऽविशेषः। रूपतन्मात्राणि रूपेष्वेवोपलभ्यन्ते। तत्रशुक्लकृष्णारक्तपीतहा

रिङ्गांजिष्का दृश्यो रूपविशेषा उपलभ्यन्ते। तस्माद्रूपतन्मात्रेऽविशेषः। रसतन्मात्राणि रसेष्वेवोपलभ्यन्ते। तत्र कटुतिक्तकषायाम्ललवणादयो रसविशेषा उपलभ्यन्ते। तस्माद्रसतन्मात्रेऽविशेषः। गन्धतन्मात्राणि गन्धेष्वेवोपलभ्यन्ते। तत्र सुरभ्यसुरभिगन्धविशेषा उपलभ्यन्ते। तस्माद्गन्धतन्मात्रेऽविशेषः। एवमेतान्यशान्तमात्राणि सूचितानि। त्रयाणां पञ्चानां यथाशब्दाः। तन्मात्राण्यविशेषाणि। महाभूतानि तु कृतयोऽभोगयानि। अशान्ता घोरा मूढा नीति। एकस्तान्त्र व्यहंकारतन्मात्रेसंज्ञिता त्रयोऽस्य कृतयो व्याख्याताः। अथ कस्मात्त्रिकृतयः। त्रिकृतयोऽष्टधाविकाराइत्युच्यते। एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतान्येते षोडशविकाराः। तत्रेन्द्रियाणि तावदुच्यन्ते। श्रोत्रं त्वक्चक्षुर्जिह्वा घ्राणमिति पञ्चैवबुद्धीन्द्रियाणि। श्रोत्रं शब्दविषयं बुध्यते। त्वक्स्पर्शविषयं बुध्यते। चक्षू रूपविषयं बुध्यते। रसना रसविषयं बुध्यते। घ्राणं गन्धविषयं बुध्यते। इति वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि स्वंस्वंकर्म कुर्वन्ति। वाक्वचनमुच्चरति। हस्तौ कर्म कुरुतः। पादौ विहरणम्। पायुर्विसर्गम्। उपस्थमानन्दम्। उभयात्मकं मनः स्वसंकल्पविकल्पबुद्धौ कुरुते। एवमेकादशेन्द्रियाण्याख्यातानि। अथैषां पर्वाणि। इन्द्रियाणि करणानि वैकारिकाणि मतानि पञ्चानि श्रवणानि श्रवणानि श्रोत्राणीति। अथ कानि पञ्च महाभूतानीत्युच्यते। पृथिव्यप्तेजोवायवाकाशानीति महाभूतानि। तान्यपि घोरा भावेनप्रवर्तमाना चतुर्णामुपकारं करोति। आपः जलानि स्नेहभावेन प्रवर्तमानानि चतुर्णामुपकारं कुर्वन्ति तेजः पाचकभावेनप्रवर्तमाने चतुर्णामुपकारं करोति। वायुः शोषणभावेन प्रवर्तमानश्चतुर्णामुपकारं करोति। आकाशं श्रवणाशब्देन प्रवर्तमाने चतुर्णामुपकारं करोति। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवतीपञ्चगुणा पृथिवी। शब्दस्पर्शरूपरसवत्यश्चतुर्गुणा आपः। शब्दस्पर्शरूपवति गुणा तेजः। शब्दस्पर्शवानिति द्विगुणो वायुः। शब्दगुणमाकाशम्। एवमाख्यातानि पञ्चमहाभूतानि। अथैषां पर्वाणि। भूतानि भूतानि

मैन्द्रियाणि स्वंस्वंकर्म कुर्वन्ति। वाक्वचनमुच्चरति। हस्तौ कर्म कुरुतः। पादौ विहरणम्। पायुर्विसर्गम्। उपस्थमानन्दम्। उभयात्मकं मनः स्वसंकल्पविकल्पबुद्धौ कुरुते। एवमेकादशेन्द्रियाण्याख्यातानि। अथैषां पर्वाणि। इन्द्रियाणि करणानि वैकारिकाणि मतानि पञ्चानि श्रवणानि श्रवणानि श्रोत्राणीति। अथ कानि पञ्च महाभूतानीत्युच्यते। पृथिव्यप्तेजोवायवाकाशानीति महाभूतानि। तान्यपि घोरा भावेनप्रवर्तमाना चतुर्णामुपकारं करोति। आपः जलानि स्नेहभावेन प्रवर्तमानानि चतुर्णामुपकारं कुर्वन्ति तेजः पाचकभावेनप्रवर्तमाने चतुर्णामुपकारं करोति। वायुः शोषणभावेन प्रवर्तमानश्चतुर्णामुपकारं करोति। आकाशं श्रवणाशब्देन प्रवर्तमाने चतुर्णामुपकारं करोति। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवतीपञ्चगुणा पृथिवी। शब्दस्पर्शरूपरसवत्यश्चतुर्गुणा आपः। शब्दस्पर्शरूपवति गुणा तेजः। शब्दस्पर्शवानिति द्विगुणो वायुः। शब्दगुणमाकाशम्। एवमाख्यातानि पञ्चमहाभूतानि। अथैषां पर्वाणि। भूतानि भूतानि

वाः विकराः॥ अज्ञानतमः तनवः विमोहाः प्राग्भाः घोराः मूढाः दृश्यन्ते बोडश विकाराः व्याख्याताः अथ कः पुरुषः दृश्यते पुरुषो ऽनादिः सत्वमः सर्वगतश्चेतनो ऽकरणो निष्क्रियो द्रष्टाभोक्ता ऽकर्ता हेत्वविद्यमलो ऽप्रसवधर्मीति अथ कस्मात् पुरुषः पुराणात् पुरि शयनात् पुरुषः किं कर्ता अकर्ता चेति यदि कर्ता पुरुषः स्यात् प्रधानं कुर्यात् ननु दृष्टं नित्यं यस्मात् प्रधानं कुर्यात् ननु दृष्टं नित्यं धर्मादयस्तोषिद्यमानि वैराग्यं प्रख्यानं ज्ञानैश्वर्यं प्रकाशनमिति सात्त्विकी वृत्तिः एगः क्रोधो लोभः ये चापि वोदो ऽन्ति रैद्रना ऽन्तुष्टिर्विद्रुता द्रुतिर्याहव्यं प्रख्याते षानुगतो वृत्तिः उन्मादमदविषादा नास्तिक्यस्तोमसंगिता निद्रा आलस्यनैर्गुण्यमप्रबोधमिति तामसो वृत्तिः एतद्वृत्तित्रयं दृष्टा लोकेगुणानाकर्तृत्वं सिद्ध मिति चाकर्ता पुरुषसिद्धो भवति दृष्टान् गुणान् प्रकृतेर्वर्तमानान् रजस्तमोभ्यां वियोनद्रष्टेनात् अहंकारे मान्यबुधो ऽभिमन्यते त्रिगुणस्य कुचजोकरणो ऽप्यनी

स्यपुरुषस्यपर्याया नरः कविब्रह्मअक्षरः प्राणः पः कः सः। एषः एवमेनानियञ्चविंशतितत्वानि व्याख्यानानि अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः पुरुषश्चेतियञ्चविंशतितत्वज्ञोयत्रकुत्राश्रमेरतः जटरशिखास्रुण्डावाधिमुच्यतेनात्र संशयः अत्राह पुरुषः किं कर्ता अकर्ता चेति यदि कर्ता पुरुषः स्यात् प्रधानं कुर्यात्ननु दृष्टं नित्यं यस्मात् प्रधानं कुर्यात्ननु दृष्टं नित्यं धर्मादयस्तोषिद्यमानि वैराग्यं प्रख्यानं ज्ञानैश्वर्यं प्रकाशनमिति सात्त्विकी वृत्तिः एगः क्रोधो लोभः ये चापि वोदो ऽन्तिरैद्रना ऽन्तुष्टिर्विद्रुता द्रुतिर्याहव्यं प्रख्याते षानुगतो वृत्तिः उन्मादमदविषादा नास्तिक्यस्तोमसंगिता निद्रा आलस्यनैर्गुण्यमप्रबोधमिति तामसो वृत्तिः एतद्वृत्तित्रयं दृष्टा लोकेगुणानाकर्तृत्वंसिद्ध मिति चाकर्ता पुरुषसिद्धो भवतिदृष्टान्गुणान्प्रकृतेर्वर्तमानान् रजस्तमोभ्यांवियोनद्रष्टेनात्र अहंकारेमान्यबुधो ऽभिमन्यते त्रिगुणस्यकुचजोकरणो ऽप्यनी

स्वः सर्वमिदं मयाकृतमभेदेनाभिमानाद्बध्नन्नात्मनः कर्तृत्वमनुभवति अत आह ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते अ
नादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते अना
दित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थ एव प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ तत्राह किमयमेकः सर्वशो वक्तो वेत्युच्यते स एव
दुःखमोहसंकरविशङ्कराणार्थं कृतनानानानात्वानुरूपवक्तृसिद्धये ॥ एम
कात्म्यमवेक्षमेवं हि सति यदि कस्मिन्सुखिनि सर्व एव सुखिनः स्युरेकस्मिन्दुः ५
खिनि सर्व एव दुःखिनः स्युरेकस्मिन्क्षेमे सर्वे क्षेमाः स्युरेकस्मिन्संकीर्णे सर्वे संकी
र्णाः स्युरेकस्मिन्कराणार्थविसर्वैषांकराणार्थं स्यात्तद्विशङ्क्य सर्वविशङ्क्य सर्व वि

शङ्क्याः स्वस्युरेकस्मिन्कराणार्थे सर्वे स्यात्तदेकस्मिन्जातेसर्वेजायेरन्नेकस्मि
न्मृतेसर्वे म्रियेरन्नेकस्मिन्नैवैकदा सर्व एव हवः सुरूपाः सिद्धाः आकृतिगर्भा अ
पभागसंगतिविभागलिंगबहुत्वान्नैवंतावन्मोक्ष्या चायाः कपिलाशिरश्छि
न्नशिरस्तेवा बहुत्वस्थान्नैकयोनिदेहान्नवादिनश्चाचार्या वा हरिहरण्यगर्भव्या
सादयएकमेवात्मानंवदंतियतिकस्मादेवंनघाहयुरूषएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभाव्यं
उतामृतत्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहतिनदेवा गिरस्तायुरस्तायुरसूचन्नमाः ॥
नदेवमृडीकृतदहानघायःसप्रजायतिःनदेवस्यममतंसमोहःसायरगतिः ॥ तदस्त
रंतत्सविदुर्वरेण्यंयस्मात्परंनापरमस्तिकिञ्चिन्नयस्मान्नाणीयोनज्यायोस्तिकिञ्चि
न्तद्धस्यस्थोदिविउन्मेरिवस्तब्धंयएमंसर्वंतंपाणियात्रंसवनोहि

प्रिणेमुखंसंवर्तः प्रकृतिमहत्तोकेसर्वमावृत्यतिष्ठतिसर्वेन्द्रियगुणाभासंसर्वेन्द्रियविवर्जितंसर्वेषांप्रमोक्षणानांसर्वस्यप्राणोमहत्सर्वतत्त्वानिसर्वेमात्रवस्रष्टृभवंतःसर्वेनिरोधेनयस्मिन्नतृप्तमुनयोविदुःएकस्वहिमनात्मादेहेव्यवस्थितःएकधाचैवद्विधाचैवत्रिधाचैवचतुर्धाचैवपंचधाचैवषोढाचैवसप्तधाचैवसर्वेषुभूतेषुस्थावरेषुचरेषुचैषुचैवसत्येकोमहानात्मायेनसर्वमिदंततंहएकोऽयमात्माज्ञातोमकेनबहुधाहृतःयथैकवद्दृश्यतेचात्मानंज्ञानादृक्प्रवर्त्तनेत्रास्रोक्तमिन्द्रीएभ्यश्चयोकेशुनिहलिंगनियश्रोत्रमश्रोकसंयश्रयस्मिंपरिप्रताःएकमेवयथासत्त्रंसर्वोवर्त्ततेपुनःमुक्तामणिगवालेषुमएमयंनेतत्तयानदृष्टेषुमनुष्येषुतद्वन्मेमारिषुएकोऽयमात्मविज्ञेयःसर्वत्रैवव्यवस्थितःएतावदेगुणयुक्तास्थानंसत्त्वंप्रकाशकंविद्याद्रजोविद्याप्रवर्तकंमस्त्वंप्रकाशकं॥ एम ६

त्रिघातत्रेगुणंनामसंज्ञितंअहंकारःसंचरःप्रतिसंचरश्चअत्रोच्यतेऽयंतिःसंचरःप्रलयःप्रतिसंचरःतत्रोत्पत्तिनामअव्यक्तात्प्रागुपदिष्टात्सर्वगतपुरुषेणयेणाधिष्ठितादुद्भूत्यघतेअष्टगुणाबुद्धिरुद्भूत्वाहंकारउत्पद्यतेसोऽहंकारस्त्रिविधोवैकारिकस्तैजसोभूतादिस्तत्रवैकारिकाएदेवतादृन्द्रियाणिचोत्पद्यतेभूतादिस्तन्मात्राणितेजसाउभयंतन्मात्रेभ्योभूतानांतिसंचरःप्रतिसंचोनामभूतानितन्मात्रेषुलोयतेतन्मात्राणीन्द्रियाणिचाहंकारेऽहंकाएबुद्धिरव्यक्तेतद्व्यक्तंक्षेत्रज्ञमलोयतेकस्मादुच्यतेसत्त्वंचैवत्रिघानादोत्पत्तिसंचरोव्याख्यातःतत्राहकिंतदध्यात्ममधिभूतमधिदैवंचेतित्रोच्यतेबुद्धिरध्यात्मंवोधयितव्यमधिभूतंत्रह्मातत्राधिदैवगंअहंकारोध्यात्मंमन्मयमधिभूतंसूक्ष्म

ऽधिदैवतं मनोऽध्यात्मंसंकल्पितव्यमधिभूतं चन्द्रस्तदधिदैवतं॥ श्रोत्रमध्यात्मंश्रोतव्य
मधिभूतमाकाशमधिदैवतंत्वगध्यात्मंस्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तदधिदैवतं घ्रा
णमध्यात्मंघ्रातव्यमधिभूतंयद्धीतेऽधिदैवतंवागध्यात्मंवक्तव्यमधिभूतंप्रजापतिस्त
दधिदैवतंएवमेतत्तयोर्द्वयोर्विधस्यकरणस्याध्यात्ममधिभूतमधिभूतमधिभूतम
धिदैवतंवक्तारंयोवेदयतेयावद्गुणात्मकस्यावधिदैवतंचकिमुक्तंभागतद्दोषस्तद्गु
णांस्तमुद्दिश्यनगुणैःसयुज्यते॥ इतितन्त्रावाद॥ अथाकोक्ताःपञ्चभिर्बुद्धयःउच्यतेव्यवसायो
भिमानोऽहंकारश्छाकर्तेमनःक्रियेति अभिमुख्यबुद्धिरिंकरणंमयेतिएवमेताःपञ्च॥ ॐ
भिर्बुद्धयोव्याख्याताअथकाक्ताःपञ्चकर्मयोनयइत्युच्यतेचेष्टाःअधिष्ठानंवाहरकर्मा
।अभिमुख्यबुद्धिरिंकरणोयंमयेतिव्यवसायोबुद्धिक्रियाइच्छावाऽच्छासंकल्पोमनसोबुद्धि।

क्रियाश्रोत्रादिविषयोन्द्रियस्तवेणादिस्तद्गुणाकर्तव्यताबुद्धीन्द्रियाणांबुद्धिक्रियावचनादिल
क्षणाबुद्धिक्रियाकर्मेन्द्रियाणांसाक्रियेतिएवमेताःपञ्चाभिर्बुद्धयोव्याख्याताःअथकाक्ताःप
ञ्चकर्मयोनयइत्युच्यतेचेष्टाःअधिष्ठानंवाऽविविदिषाविविदिषाचपञ्चकर्म्मयोनयः॥
लकर्माणिसंकल्पप्रतोनंयोऽभिरक्षतिनिक्षत्प्रतिक्षश्रद्धानेनदिक्षद्गुणा॥ स्वाध्या
योप्रत्यवर्यज्ञयजनंयाजनंतयःदानप्रतिग्रहोमःश्रद्धायाक्षद्गुणांस्तंसख्यार्थंवस्तु
सेवेनविद्याकर्म्मणोयासिचप्रायश्चित्तपरेनिमंसदेयपरीक्षानित्याविषयमधुमिश्रिताना
करणत्वमविविदिषाविद्याविविदिषाचध्यानिनोमस्तानेयानिःएकत्वंचेच्यतांवनित्य
वेमचेत्तनमस्तस्तत्कार्य्यमहोभ्यस्तेयाविविदिषाचसाकार्य्येकार्य्यकरणेदयकरीविविदि।
षाचसाकार्य्यकारणेदकरोविविदिषाप्राकृतिकोवनिःएवमेताःपञ्चकर्मयोनयोयाख्याता

८ अत्राहकेपञ्चवायवः। उच्यते। प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च इत्येते वायवः पञ्चप्रा
णेषु शरीरिणां। तत्र प्राणो नाम वायुर्मुखनासिकाधिष्ठाता प्राणयतिप्राणकर्मणा च प्राण
इत्यभिधीयते। अपानो नाम वायुर्गुदाधिष्ठाता अपनयनादधोगमनाच्चापान इत्य
भिधीयते। समानो नाम वायुर्हृदयाधिष्ठाता समनयनात्समगमनाच्च समान इत्यभिधी
यते। उदानो नाम वायुः कण्ठाधिष्ठाता ऊर्द्धगमनादुत्क्रमणाच्चोदान इत्यभिधीयते।
व्यानः सर्वव्यापकः। इति पञ्चवायवो व्याख्याताः। अत्राहकेचिन्नैयायिकाः प्राभाकरास्तार्किकाश्च
वैकारिकस्तैजसोभूतादिसानुमानिनिरनुमानश्चतन्त्रवैकारिकः प्राभाकरानैयायिकोऽहं ८
भकर्मकर्त्तोभूतादिर्निर्गुढकर्मकर्त्तासानुमानः प्रभाभूढकर्त्तानिरनुमानोऽहंभम
ढकर्त्तावैवपञ्चकर्मात्मानोव्याख्याताः अत्राहकापिलपञ्चपर्वाविद्यानतोमोहोमहामो

हस्तामिस्रश्चेतिनत्रतमोहस्वभावस्तामिस्रोमहामोहोदशधाभवतितामिस्रोऽन्धतामिस्र
श्चाष्टादशधातमोनामाष्टविधप्रकृतिव्यक्तयश्चतुष्टयंकाण्डंचतत्सात्त्विकंतामसंचेतिनाम अ
नात्मन्यात्मबुद्धयोयेऽभिमानास्तेषामुत्पद्यतेसमोहइत्यभिधीयतेमहामोहोनामदश
नुप्रविकेषुशब्दादिविषयेषुदृष्टानुश्रविकेषुबुद्धिर्योऽहमित्यभिमन्यतेसमहामोहइत्यभिधीय
तेतामिस्रोनामाष्टगुणैश्वर्यप्रतिघाष्टसिद्धेष्वणिमादिकेषुयोद्वेषोऽप्रतिहतस्तस्ये
दुःखमत्यघनेक्लेशोतामिस्रइत्यभिधीयतेअन्धतामिस्रोनामाष्टगुणैश्वर्यऽणिमादिक
प्रतिघेचविषयेमरणकालेयोविषादस्त्यघतेसोऽन्धतामिस्रइत्यभिधीयतेएवमेवा
हुन्यघनेसोऽन्धतामिस्रइत्यभिधीयतेएवमेषापञ्चपर्वाप्रतिघादिसिद्धिभेदाऽऽख्या
ताभ्यलाहकासाऽष्टविंशतिधाऽशक्तिरुच्यतेएकादशेन्द्रियवधासप्तदशबुद्धिवधाः

एषाष्टविंशतिधाऽशक्तिरिति नेन्द्रियवधास्तावदुच्यन्ते प्रोक्तेवार्थि जिह्वाजंडत्व
चिक्कुष्टित्वं चक्षुर्व्यङ्गपत्वंनासिकायमघ्राणत्वंवाचिमूकत्वंहस्तयोःकुणित्वंपादयो
पंगुत्वंपायौक्लैव्यमनस्तिउन्मादइत्येकादशेन्द्रियवधा.सप्तप्रतुष्टिवधानामवि
पर्ययायास्तुष्टिसिद्धिनांतुष्टिविपर्ययायास्तुष्टि विपर्ययायास्त वदुच्यन्तेतत्रानात्मप्रधानमि।
तियाप्रकृतिरनाद्यनंतमहत्यात्मज्ञानेनासत्तोनात्यहंकारस्याद्दष्टेनमवैद्यानेवसन्नि
त्तनमात्राणिभूतकरणानीत्यष्टिः॥विषयाणामर्जने प्रवृत्तिरक्षणेत्रीभोगासक्तिरसम एषः
शचिकाहिंसादोषमयप्रयत्नोभोगाभोऽन्तनमात्मसिकादृक्तितुष्टिविपर्ययानवधाऽतु ६
ष्टयोव्याख्याताःअथसिद्धिविपर्ययाःप्रसिद्धयोऽष्टेत्वाभिधीयन्ते॥नानात्वंभूतमा
त्रास्वेकत्वमाविभूतमताएवेतिप्रत्यक्षमात्रश्रवणाद्धिपरीतग्रहणमसत्तांमधानाना

त्वज्ञोमुक्तइतिश्रुत्वाविपरीतंप्रतिपन्नोनानात्वज्ञोमुक्तइतिश्रध्ययनश्रवणा
भिनिविष्टस्याविज्ञउत्वादृस्तच्छास्त्रोपदेशनबुद्धित्वाद्वाप्यश्राविंशतितत्वज्ञानसिद्धि
र्नभवतितदुक्तात्तांतदज्ञानंकस्यचिदाध्यात्मिकेनदुःखेनाभिभूतस्यासंसारेऽनु
द्विग्नादृजिज्ञासानोत्पन्नेप्रमोदंएवमप्रमुदितात्प्रमोदमानयोश्चान्योन्ययोर्दृश्यमय
ंदृश्यंसदुपदिष्टेऽयंनिश्चयबुद्धिरुत्पन्नमात्मंश्रुत्यस्य श्रवचनाद्यथावाद्दः
मुदेगौदुग्धभोग्यस्यसाधनसिद्धिस्तद्वज्ज्ञानमसन्नप्रमुदितमितिएवमेतेसिद्धि विपर्यया
श्रसिद्धयोश्रसिद्धेव्याख्याताःएवमेषाश्रन्यात्मकाज्ञानवैधान्तुष्टिरुच्यतेप्रकृतिमर
मात्मत्वेनयत्किंस्यात्किंनुदुःखेसाध्यस्यंतभवेत्तस्यनुष्टेःसत्तिसाप्रकृतिसंज्ञाश्रन्या

हंकारंयत्समानत्वेनाभ्युपगम्यत्समानत्वेननिमित्तंहिंसादिदोषदर्शनान्निषेधःप्रव्रजितस्यापि
निमित्तोद्भूतत्वज्ञानाभावात्सानवमौनंस्थितंनमोसाक्षुकोत्यभिधीयतेयत्तुनज्ञानमुत्पद्यतेतत्त्वभावभूतेषुसा
नस्यासंभवात्वासाध्यजीवादिकंहेयमित्यत्रोच्यतेयद्यत्रज्ञानमुत्पद्यतेतत्त्वभावभूतेषुसा
प्रथमासिद्धिस्तारेत्यभिधीयतेयच्छद्मस्थेनज्ञानमुत्पद्यतेतत्त्वभावभूतेषुसाचतुर्थी
सिद्धिःप्रमोदेत्यभिधीयतेयदधिभौतिकस्यदुःखस्यापनोदंकृत्वाज्ञानमुत्पद्यतेतत्त्वभाव
भूतेषुसायञ्चमीसिद्धिःप्रमोदितेत्यभिधीयतेयदाधिदैवतस्यदुःखस्यापनोदंकृत्वाज्ञानमु
त्पद्यतेतत्त्वभावभूतेषुसाषष्ठीसिद्धिःप्रमोदमानेत्यभिधीयते।यत्तिङ्ग्रहणंसंसर्गाव्ययाज्ञा।
नमुत्पद्यतेतत्त्वभावभूतेषुसायद्भूमोसिद्धिःप्रमोदितेत्यभिधीयतेयदाधिदैवतस्यदुःखस्या।
पनोदंकृत्वाज्ञानमुत्पद्यतेतत्त्वभावभूतेषुसाषष्ठीसिद्धिःप्रमोदमानेत्यभिधीयतेयत्तिङ्ग्रह

णंसंसर्गाव्ययाज्ञानमुत्पद्यतेतत्त्वभावभूतेषुसायद्भूमोसिद्धिःप्रमोदितेत्यभिधीयतेयदाधि
दैवतस्यदुःखस्यापनोदंकृत्वाज्ञानमुत्पद्यतेतत्त्वभावभूतेषुसाषष्ठीसिद्धिःप्रमोदमानेत्यभि
धीयतेयत्तिङ्ग्रहणंसंसर्गाव्ययाज्ञानमुत्पद्यतेतत्त्वभावभूतेषुसायद्भूमोसिद्धिःप्रमोदि
तेत्यभिधीयतेयदाधिदैवतस्यदुःखस्यापनोदंकृत्वाज्ञानमुत्पद्यतेतत्त्वभावभूतेषुसाषष्ठी
सिद्धिःप्रमोदमानेत्यभिधीयते।यत्तिङ्ग्रहणंसंसर्गाव्ययाज्ञानमुत्पद्यतेतत्त्वभावभूतेषु
सायद्भूमोसिद्धिःप्रमोदितेत्यभिधीयतेयदाधिदैवतस्यदुःखस्यापनोदंकृत्वाज्ञानमुत्पद्यते
तत्त्वभावभूतेषुसाषष्ठीसिद्धिःप्रमोदमानेत्यभिधीयतेयत्तिङ्ग्रह

संसर्गोव्यायाज्ञानमुत्पद्यतेतत्त्वभावभक्तेषुसासप्तमीसिद्धिःएवंकेत्यभिधीयतेमन्यदिचर्या
द्वनेनज्ञानमुत्पद्यतेतत्त्वभावभक्तेषुपरितोषितोषितेगुरौएकोसिद्धिःसप्तमुदितेत्यभि।
धीयतेदृत्येतान्प्रसिद्धयोव्याख्याताः।।अत्राहकेदृष्टप्रभृतिकाधीदृत्यत्रोच्यतेअस्मिन्त्वेमेक
त्वमथार्थवत्त्वंपदार्थमन्यत्वमकृतोवचोगोचरुवःयुमाणात्कारणमत्यन्तभिन्नेषुव्याप्त
येनस्यात्तित्वंहेतुमदनित्यमित्येकत्वंसिद्धंनित्यमित्यतिविषादात्मकादृत्यर्थवत्त्वंसिद्धंनानाविधे
रूपायैरितिपदंपैकत्वंसिद्धंनिगुणमविवेकिविषयदृत्यन्यत्वंसिद्धंचेतनात्राच्चविपर्ययादित्येक। समः
दृत्वंसिद्धंप्रुरुषस्यदृश्यनार्थकैवल्यार्थंतथाप्रधानस्यायोगिसिद्धःप्राप्तप्रणाशभेदचरित्रो २१
र्थोहितिवियोगसिद्धिः।।जन्ममरणाकरणानामितियुरुषबहुत्वंसिद्धंचक्रभमवदितिविप्रयोग।
गिःसिद्धिरन्तेदृष्टमल्किकार्थोक्तानासप्तदशानाप्रागुपदिष्टानामयज्ञाप्रकृतमन्यायाएतेचय।

स्थितरार्थोःषष्ठितन्त्रमित्यन्तेअत्राहकोऽनुग्रहसर्गःअत्रोच्यतेवास्तानांपञ्चतन्मात्रेभ्यःश्रो
त्यत्यानुग्रहसर्गोमनोत्यतेएधावर्जितानुत्पन्नाःसृष्टाभ्यस्तन्मात्रेभ्योनुग्रहसर्गमतज
ज्ञस्तान्प्रत्याहकश्चत्रुदृश्यविभक्तसर्गदृत्यत्रोच्यतेअषविकल्पादैवःपैशाचोरक्षसोयाक्षो
गान्धर्वऐन्द्रःप्राजापत्योब्राह्मदृत्यष्टौदेवयोनयःयज्ञधातिर्यग्योनिभ्रष्टपशुपक्षिमृगसरी
सृपस्थावरान्तेतिमानुष्यकश्चैकविधंचास्तृणादिचाणुस्तानंगवादिमृषकान्तंथशवःसि।
हाश्वगोस्तान्तमृगःगृहादिमृणकान्ताःयहिणश्वादिकोटान्ताःसीरस्थाःपारिजातादि
तृणान्ताःस्थावराःदृतितिर्यग्योनिभ्रष्टधामवतिसमासतोऽयंनिधासर्गःएतत्संसारम
णुलमुक्तंअत्राहकस्तिर्विधोवन्धः।दृत्यत्रोच्यतेप्रकृतिवन्धोवैकारिकस्तद्वैराग्यम्।
अनितन्त्रप्रकृतिबन्धोनामप्रकृतिनोलौकिकानांवैकारिकेन्द्रियैर्वशीकृतानांशब्दादिविषये

प्रसक्तानामजितेन्द्रियाणामज्ञानिनांकाममोहितानांवैकारिकवन्ध इत्युच्यते दक्षिणावा।
न्धोनामगृहस्थब्रह्मचारिभिर्दक्षैवेखानसानांकाममोहोपहतचेतसामाभिमानयूपिकांद
क्षिणांप्रयच्छतोदक्षिणाबन्धत्युच्यतेइतित्रिविधोबन्धोव्याख्यातःउक्तप्राक्तेनतनु।
वधेनतथावैकारिकेणचदक्षिणाभिरतोमेनबन्धोऽयञ्चनिगद्यतेतत्राहकस्तिविशेषो
हःज्ञानोद्रेकादिन्द्रियाणांयत्प्रमाक्लेशहयाच्चेतिज्ञानोद्रेकादिन्द्रियाणांयत्प्रमात्स्वध
र्माधर्महेयोभवतिधर्माधर्महयाच्चकेवल्यमितिउक्तंग्रन्थादौहिमोक्षोज्ञानेनहितोयो
एगसंदहयाक्लेशहयात्तुतोयत्प्याख्यातंमोक्षलक्षणंकिंत्रिविधंप्रमाणोमित्युच्यते दृष्ट एमः
मनुमानामाप्तवचनञ्चेतिएतत्त्रिविधंप्रमाणंदृष्टेतावद्व्याख्यातेयावदिन्द्रियाणांयञ्चेन्द्रिया १२
णांयञ्चेन्द्रियार्थाःप्रत्यक्षाएवदृष्टंअनुमानंप्रमाणंतिकुदृष्टेनेजायमानंज्ञानंयथामेघो

दृष्टेदृष्टिःसाध्यतेवलाकादृष्टिभिःसलिलंधूमेनाग्निःपरमिदमनुमानंप्रत्यक्षेणानुमानेनवा।
योऽर्थोनसाध्यतेसप्तप्रवचनात्साध्यतेयथेन्द्रोदेवानांराजाउत्तराःकुरवःसोवर्णोमेरुःस
र्ज्जोऽप्सरसइतिनेन्द्रादयःप्रत्यक्षानुमानासाध्याभ्रवृष्टिदृष्टयोमनुष्यावदनिलोनेन्द्र
दृयःप्रागप्यक्षिसत्कर्मएवभिमुक्तोयोगद्वेषविवर्जितःस्मनवान्नष्टोलप्सम्यग्ज्ञा
द्वोत्तेयस्तुनादृष्टःएवमेतत्त्रिविधंप्रमाणंभभिहितंप्रत्यक्षेनप्रमाणेनकिंसा।
ध्यतेप्रत्युच्यतेध्यतेयथालोकेमानेनप्रस्थादिभिर्धान्यादिमीयन्तेतुलयावद्यनादिनि।
दृष्टाणिएवमनेनतत्त्ववभावभूतानिप्रमोयन्तेत्रिविधेनदृष्टेनाभिभूतोब्राह्मणःकपिलम
हर्षिपरमेणयोगतत्त्वःप्रत्यक्षंत्रिविधंदुःखमित्यत्रोक्तंप्राध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदै
विकमितितत्राध्यात्मिकंद्विविधंप्राणेरभवंप्राणेरंमनसिभवंमानसमितितत्रप्राणैरंनामे

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

वातपित्तश्लेष्मणांवैषम्यादुःखमुत्पद्यतेज्वरातीसाविसूचिकाम-
स्तोदिकंतत्
मानसमित्युच्यतेअधिभूतेभ्योभवंत्याधिभौतिकंमानुषपशुमृगसरीसृपस्थावरे
भ्योदुःखमुत्पद्यतेतदाधिभौतिकंअधिदैविकंशीतोष्णवातवर्षाशनिपाताद्यभि
तंयद्दुःखमुत्पद्यतेतदाधिदैविकंअनेनत्रिविधेन दुःखेनाभितप्यमानस्यब्राह्मणस्यजिज्ञा।
सोत्पन्नाज्ञातुमिच्छाजिज्ञासायांतत्पितस्यपानोमंपातुमिच्छापिपासातएतत्सभा।
सनिश्रेयसंएतज्ज्ञानंकपिलस्यमहात्मनःअनद्यछन्दसावाक्यंश्रेयंश्रेयोकथनंनृपं एम
॥इतिश्रीतत्वसमासाख्यसूत्रवृत्तिःसमाप्ताशुभमस्तु॥ ०॥एम॥ ॥ एम ॥ १३

श्रीकुसरथ ३०५

तत्वसमासाख्यासूत्रवृत्ति सांख्य [redacted] का रयां
लेखितं स १६५